

FTAMP 14.01.01

¹Мереева Әйгерім

¹Сулейман Демирел университеті, Қаскелең қ., Қазақстан

ФРАЗЕОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА КОГНИТИВТІ-КОММУНИКАТИВТІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІ ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. Мақала қазақ фразеологиялық жүйесін оқытудың когнитивті және коммуникативті әдіс-тәсілін анықтауға бағытталған. Қазақ фразеологиясының типологиялық және лексика-семантикалық сипаты, фразеологизмдердің функционалды - стилистикалық жіктелімі және прагматикалық сипаты туралы анықтамалар бере келе, когнитивті сипаттары қарастырылады. Зерттеу жұмысының қорытындысы ретінде мектепте фразеологизмдерді оқытудың когнитивті-коммуникативті моделін жүзеге асыру бойынша тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың нәтижелерін талдау жұмыстары ұсынылып, алдыға қойылған мәселелерді шешудің тиімді жолдары анықталады. Тіл білімінің лингвистикалық саласынан бастау алатын когнитивті сала мен когнитивті саланы белгілі бір тақырыпты меңгеруде қолдану бүгінгі таңда креативті жолдардың бірі саналады. Мақала қазақ тіліндегі фразеологизм тақырыбын когнитивті-коммуникативті әдістерге салу арқылы оқытудың тиімді нәтижелерін көрсетеді. Зерттеу жұмысын қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдері әдістемелік көмекші құрал ретінде пайдалана алады.

Түйін сөздер: когнитив, коммуникатив, оқыту, тіл, фразеологизм, методика, әдіс, тәсіл, оқушы, мұғалім.

***

Abstract. The article is aimed at defining a cognitive-communicative approach to teaching the Kazakh phraseological system. The cognitive characteristics of Kazakh phraseology are considered, which give definitions of the typological and lexical-semantic character, functional-stylistic classification and pragmatic character of phraseological units. As the results of the research work, the work on the analysis of the results of experimental work on the implementation of a cognitive-communicative model of teaching phraseology at school is proposed, effective ways of solving the tasks are determined. The cognitive field, which originates from the linguistic field of linguistics, and the use of the cognitive field in the study of a particular topic, is today considered one of the creative ways. The article shows the effective results of teaching the topic of phraseology in the Kazakh language using cognitive-communicative

methods. The research work can be used by teachers of the Kazakh language and literature as a teaching aid.

Keywords: cognitive, communicative, learning, language, phraseology, methodology, method, method, student, teacher.

***

Аннотация. Стаття направлена на определение когнитивно-коммуникативного подхода к обучению казахской фразеологической системе. Рассматриваются когнитивные характеристики казахской фразеологии, дающие определения о типологическом и лексико-семантическом характере, функционально-стилистической классификации и прагматическом характере фразеологизмов. В качестве итогов исследовательской работы предложена работа по анализу результатов опытно-экспериментальной работы по реализации когнитивно-коммуникативной модели обучения фразеологизму в школе, определяются эффективные пути решения поставленных задач. Когнитивное поле, которое берет свое начало из лингвистического поля языкознания, и использование когнитивного поля в изучении определенной темы, сегодня считается одним из творческих способов. В статье показаны эффективные результаты обучения теме фразеологии на казахском языке с использованием когнитивно-коммуникативных методов. Исследовательская работа может быть использована учителями казахского языка и литературы в качестве методического пособия.

Ключевые слова: познавательный, коммуникативный, обучение, язык, фразеология, методика, метод, метод, ученик, учитель.

Тіл үйренудің (оқу, жазу, тыңдау, сөйлеу) негізгі төрт сатысы бар. Бұлар бірнеше методтар, мысалы коммуникативтік метод (оқушыны сөйлеуге, қарым-қатынас жасауға бағыттау, оқушылардың өз ойын қарапайым тілде жеткізе білуге үйрету, тақырыптық білімді меңгерту) болса [1, 6], проблемалық метод (*әртүрлі проблемалық жағдайлар тудыру арқылы үйрету*), *интерактивтік метод (оқушының ойлау қабілетінің белсенділігін арттыру)*, *проект (жоба) методы (жобалау әдістері, постер қорғау)*, *сұрақ-жауап методы, түсіндіру әдістері* [1, 7] және ойын методтары арқылы түсіндіріледі.

Қазіргі таңда озық педагогикалық тәжірибелер, инновациялық ұсыныстар, ғылыми даярламалар, дамыта оқыту технологиясы, өзгертілген технологиялар және дәстүрлі технология бағыттарында көлемді ақпараттар жеткілікті. Осы орайда фразеологиздерді оқыту методикасында «коммуникативтік әдіс» деп аталатын әдіс көбірек әрі жан-жақты талқылану үстінде.

Педагогикалық дамуда, мұғалім мен оқушының өзара қарым-қатынасы басты негізге алынады.

Сондықтан коммуникативтік әдісті ұйымдастыру кеңістігіне де көбірек көңіл бөлінуде. Тіл үйренушілердің дөңгелене, еркін отырулары керек. Тілші-ғалым Лозановтың айтуынша, бұлай отыру тіл ережелерін меңгеруге деген, жалпы ақпаратты қабылдауға деген құлшынысты арттырады [2].

Сыныптарда «П» әріпі түрінде қойылған парталар, мұғалімнің барлық оқушылармен еркін қарым-қатынас жасауына жағдай тудыруда.

Коммуникативтік метод алғаш рет 60-70-жылдары Британ елінде қолданыла бастаған. Ол кезде ағылшын тілі халықаралық тіл статусын енді ғана алған еді. Осы ретте шетелдік ғалымдар дәстүрлі оқыту түрлерінің жаңартылуын қолға алды. Бұл мәселелерді шешу барысында, дәстүрлі (аудио-лингвальді, грамматикалық аудару) [2] әдістеріне көңіл бөлетін тілдік-лингвистикалық талдаудан гөрі, практикалық түрдегі коммуникативтік әдіс өзінің өміршендігін көрсетіп үлгерді.

Әр сыныпта отырған оқушылардың жас ерекшеліктері, білім деңгейлері бөлек. Берілетін материалдар осы ерекшеліктерге сай болып, әрбір оқушының қабілеті, тілді қабылдау деңгейі ескерілгені дұрыс.

Осы ретте көрнекіліктердің (ойсуреттердің) де қажеттігін, оның оқушының тілге деген қызығушылығын арттыратынын ескертеміз. Себебі, көрнекілік арқылы оқушы көреді, естиді, ойлайды.

Сонымен қатар, тіл үйретуде мұғалім мен оқушының қарым-қатынасы:

Тыым салу емес – бағыт беру

Басқару емес – бірге басқару

Көндіру емес - сендіру

Басшылық емес – ұйымдастыру

Шектеу емес – еркін тыңдау [3, 13]

Сабақ үстінде мұғалім аз сөйлеп, көп тыңдайды. Жалпы қарым-қатынас бір арнаға бағытталады. Бір арнада бірнеше жаттығуды қызықты етіп ұйымдастыру – тілдің коммуникативтілігін арттырады.

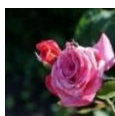
Коммуникативтік әдіс мұғалім мен оқушы арасындағы психологиялық кедергілерді жоюға себебін тигізеді. Коммуникативтік методтың негізгі мақсаты – баланың ойын екінші адамға қарапайым тілде жеткізе алуы, тілдік әрекеттің толық орындалуы, өзара тіл табысып, пікір алысуға үйрету, әсіресе, сөйлемді онан әрмен шырайландыру үшін фразеологизмдерді қолдана алу қабілетін арттыру [4].

Мысалы, екі оқушының *адам бейнесіне қатысты фразеологизмдермен* байланысты бір-бірімен әңгіме құрауы (фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді қатыстыра отырып) немесе фреймдер жасау.

"Ай десе, аузы
күн десе, көзі
бар"

"Қыпша бел"

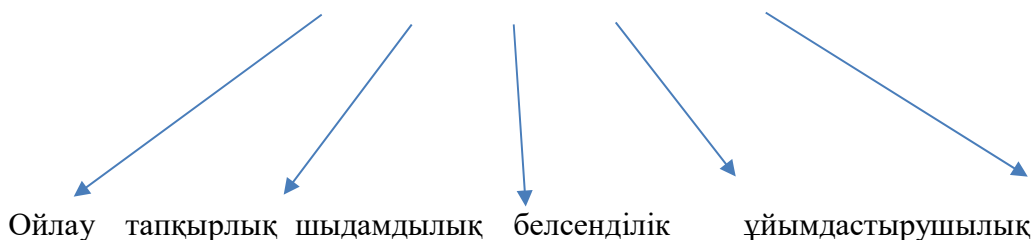
"үріп ауызға
салғандай"

Сызба – 1. Фрейм үлгісі

Адам өмірінде ауызша сөйлеу үлкен орын алады. Өйткені ол қарым-қатынастың маңызды бөлігі. Толық қарым-қатынасты екі адам ауызша сөйлеу арқылы жасайды.

Оқытудың бастапқа сатысында фразеологиялық тізбектерді қолдана отырып, әңгімелесу ойындарын ойнату – тиімді нәтижелерге апарды. Ойын арқылы оқушылардың тілді білуіне деген сенімділігі мен қызығушылығы артады.

Оқушының бойында мына қасиеттер қалыптасады:

Ойын оқушының мінез-құлқына, физикалық және эстетикалық тәрбиесіне, жас ерекшелігіне үлкен әсерін тигізеді. Ойын жеткіншектің табиғатымен егіз. Өйткені, жеткіншек ойын арқылы жан-жақты дамиды [4]. Бұл ретте педагогикалық талаптарға сай ойындарды іріктеп, реттеп қолдана білсек, онда ол сабақтың сапасын көтеріп, тиімділігін арттырады.

Мектеп бағдарламасындағы «Арман-ПВ», «Мектеп», «Атамұра» баспасының оқу бағдарламасын салыстыра келе, біз коммуникативті-когнитивті әдістерге негізделген мынадай тапсырмаларды біз факультативті сабақтар жүйесінде беруді ұсынамыз. Төменде берілген тапсырмалар оқулықтарда берілмегендіктен, дәстүрлі оқыту түріне әдістемелік ерекшеліктерді енгізуді дұрыс деп санаймыз.

Коммуникативті-когнитивті әдістер түрінде сабақ үстінде мынадай әдіс-тәсілдер арқылы да **фразеологизмдерді** оқытуға, оқушының тілдік қорын байытуға болады:

Тәжірибе -1:

Жатыр ішер

Ойнадым мен.

Дүйсенбіде

Есінедім

Сейсенбіде

Керілдім де

Сәрсенбіде

Тынықтым.

Бейсенбіде

Жұма күні

Толтырдым мен

Ұйқыдағы кемдігімді

Оқуыма барғаным жоқ,

Үйде болдым **сенбі күні.**

Жексенбіде қаңғырдым ау

Кешке ұйқымды қандырдым ау

Ойлан, суретін сал, сұрақтарға жауап бер.

1. Өлеңдегі фразеологизмдерді тап.
2. Өлең неліктен «Жатып ішер» деп аталады?
3. Осы өлеңнің мазмұнына қарап қандай сурет салар едіңдер?
4. Өлеңнің прототипі – Мырқымбайға қандай кеңес берер едің?

Тәжірибе - 2.

Сабақта өтілетін тақырып «*көзді ашып жұмғанша*» болса, барлық тапсырманың түрлері (*сұрақ-жауап, тыңдау, айту, оқу мен жазу*), орындалатын тапсырмалар да осы тақырыптың аясында болуы керек.

Мысалы, осы тұрақты сөз тіркесі қайда, қашан, қалай қолданылатынын айта отыра, оны қатыстырып, жағдаяттық тапсырмалар орындайды.

Тәжірибе - 3.

Сабақтың тақырыбы «*Қонақ келсе...*» болса, қонаққа қатысты қазақтың мақал-мәтелдері мен фразеологизмдерін айтып шығады. Сонымен қатар, қазақтың қонақ күтуге қатысты рәсімдерін, дастархан жаю мен дастархандағы әдептің қалай орындалатынын баяндау мұғалім мен оқушы арасында бір арнаға тоғысуы керек.

Бұл әдістер орындалған сайын оқушылар еркін коммуникативті қарым-қатынасқа үйреніседі, сонымен қатар, қазақтың салт-дәстүрлерін, фразеологизмдерді жатқа білетін болады.

Тәжірибе - 4.

Сабақта ойын ретінде кішігірім гипноз жасау арқылы да оқушыны тілге баулуға болады. Сыныпта тыныштық сақтағаннан кейін, барлық оқушылардың көзін жұмып, өздерін еркін ұстағаннан кейін, тек мұғалім тарапынан айтылғандарды орындау сұралады.

Мысалы, мәтін мынадай:

«Егер көзімізді жұмған болсақ, әркім өз қалауынша әдемі бір көлікке мінеміз. Содан кейін өзіміз қалаған бір кісіні де отырғызып алып жолға шығамыз.

Табиғат өте тамаша, біз болсақ, әдемі көлігімізбен ұзын әрі жылтыраған асфальтте зымырап кетіп барамыз. Бір жерге барып, біраз кідірдік, кейін қайта жолға шықтық. Біршама уақыттан кейін алдымыздан зәулім, әдемі бір ғимарат кез болды. Біз сол ғимаратқа тақап барып тоқтадық». Олай болса, көзімізді ашайық, - деп айтқаннан кейін, әрбір оқушыға сұрақтар қойып, нені қиялдағанын, нені қалайтынын сұрап, қарым-қатынасты жылы дамытуға болады. Арасында әсерлі сөздерді тұрақты сөз тіркестерімен беруге машықтандарамыз.

Мысалы: *көз ілестірмей, лезде, әп сәтте* деген сөздері зымырап кеткен көліктері туралы ойларына қосып айтуды үйретеміз.

Оларға әрмен қарай да «Сен қандай көлікпен кетіп бара жатыр едің?», «Қасыңда кім болды?», «Ол сенімен сұхбаттасып отыр ма еді?», «Әлде, ренжулі ма еді?», «Табиғат, ауа-райы қандай еді?», «Ол адамды сипаттап бере аласың ба?», «Ал, сен жолда не үшін тоқтап едің?», «Сен көрген ғимарат қандай еді?», «Сен ол жерге не үшін барып едің?», т.б. сұрақтар қоя беруге болады [5, 46].

(әдіс Г.К. Селевко «Педагогические технологии на основе активизации и интенсификации деятельности учащихся» жинағынан алынды)

Бұл ойындар оқушылардың жас ерекшелігіне сай ойын бүкпей айтуына, ашық, еркін болуына ықпал етеді. Мұғалімнің міндеті – оқушыны жағдаятқа сай, тұщымды сөйлеу алуға үйрету.

Когнитивті оқыту технологиялары - оқушыларға берілетін ақпараттың сапасын едәуір жақсартуға мүмкіндік беретін тиімді шешімдерді ұсына алады және оларды терең өңдеуді қамтамасыз ететін тапсырмалар жүйесін ұсына алады.

7-8 сынып оқушыларының қабылдау деңгейі – зейін арқылы, мұқият тыңдау және көру арқылы жүзеге асады [6]. Берілген тапсырмалар оқушының қабылдауына жеңіл, ұғынықты беріледі. Тапсырмалар оқушының ізденуіне, шығармашылық деңгейге жетуіне мақсат етіледі. Мысалы, оқулықтардағы тақырыптарға біз мынадай мақсаттар құрдық.

Кесте – 1.

Оқу мақсаттары

Сынып	Оқу мақсаты	Тақырыбы
7	7Т/Ж4: Фразеологизмдер берілген әңгімені тыңдау және ішінде кездескен фразеологизмдерді жазу.	«Көшпенділер кімдер?»

7	7ӘТНЗ: Жалпы фразеологизмдерді және оның түрлерін танып біледі, ажыратады, саралайды.	«Достық дәнегі»
7	7А2: Фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді айтып жарысады	«Сүйіспеншілік – тіршіліктің негізгі тірегі»
7	7О/Ж1: Мәтінді оқып, фразеологизмдерді тауып, астын сызады.	«Көшпенділердің жазуы»

Осы негізде, тәжірибеге алынған тапсырмалар:

(7-сыныпқа арналған) 1-тапсырма.

Берілген тұрақты сөз тіркестерінің синонимдері мен антонимдерін табу.

-Тұрақты сөз тіркестері:

Дүние есігін ашу

Екі езуі екі құлағына жету

Қой аузынан шөп алмас

Жүрегінің түгі бар

Қолы ашық

Арасынан қыл өтпеу

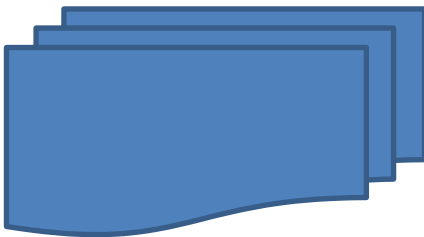
-Синонимдер .....

-Антонимдер .....

2-тапсырма. Жаңа сөздермен жұмыс. Олардың анықтамасын табу.

Сүйінші
Байғазы
Тоқымқағар
Базарлық
Шашу
Тоқымқағар қағу
Базарлық
Шашу
Тоқым қағу
Сыйластық
Көрімдік

3-тапсырма. Фразеологизмдер қатарын мағынасына қарай алгоритмдік кестеге сал.

Бағалау критерийлері:

- тұрақты сөз тіркестерінің синонимдері мен антонимдерін таба алады;
- сөздік арқылы жаңа сөздермен жұмыс жасай алады;
- фразеологизмдер қатарын мағынасына қарай ажырата алады.

Нәтижесінде оқушы фразеологизмдерді оқыту үрдісінің белсенді қатысушысына айналады. Оқу процесі қарым-қатынас және нақты оқушылардың ерекшеліктерінің нақты модельдерінен тұрады, себебі, тек фразеологиялық білімге ие болы тұрып қазақ тілін мәдениетаралық қарым-қатынас жағдайында қолдану мәселелері бар.

Қорыта айтқанда, оқыту үрдісінде фразеологизмдерді оқытудағы когнитивті-коммуникативті технологиялар оқыту мазмұнын қатесіз игеруді және білім алушылардың когнитивті, ақпараттық, коммуникативтік және кәсіби құзыреттілін жетілдіруді қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Махметова А.С. Етістікті фразеологизмдердің лексика-семантикалық ерекшелігі мен грамматикалық қолданысы. Қарағанды университетінің хабаршысы, 2006-73б.

- 2 Сатенова С. Қос тағанды фразеологиялық тіркестердің авторлық қолданысына қарай өзгеруі. – Алматы: Ғылым, 1997. – 126 б.
- 3 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. -196 б.
- 4 Смағұлова Г. Фразеологизмдердің варианттылығы. –Алматы: «Санат»1996.- 11-12 б.
- 5 Селевко Г.К. «Педагогические технологи на основе активизации и интенсификации деятельности учащихся» жинағынан алынды
- 6 Қайдаров Ә. Қазақ этнолингвистикасы: Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998 -98б.